

Osmanlı'da Yabancı Okullar Konusu: Süleyman Nazif'in Diyarbakır'daki Hıristiyan Eğitim Kurumlarına Dair Layihası Üzerine Değerlendirme

Ahmet Türkan¹

Öz

Diyarbakır doğumlu olan Süleyman Nazif, edebiyatçılığının yanında bürokratik kimliği ile de bilinen bir kişidir. Matbaa Müdürlüğü, Vilayet Mektupçuluğunun yanı sıra önemli vilayetlerde valilik yapmıştır. Bulunduğu yerle ilgili gördüğü sorunlara dair İstanbul'la pek çok yazışmaları vardır. Bunlardan biri de, Diyarbakır'daki eğitim konusuna değinen raporudur. 1892 yılında yazmış olduğu layihasında, Diyarbakır'ın kadim tarihinden giriş yaparak şehirdeki Müslüman ve Hıristiyanların sosyoekonomik durumuna değinir. Daha sonra, birtakım karşılaştırmalar yaparak konuyu eğitime getirir. Diyarbakır'da bulunan Katolik Kapusenlerin okulunu ziyaret eder ve bu okula dair gözlemlerini aktarır. Fransa ve Vatikan'ın okul üzerindeki etkisine değinir ve okulun gerçek amacını sorgular. Ayrıca Diyarbakır'a bağlı bir sancak olan Mardin'deki yabancı misyonların faaliyetlerini de ele alır. Süleyman Nazif yabancı okulları, devletin açmış olduğu okullarla karşılaştırır ve Müslümanların okullarının intizamsızlığından bahsederek birtakım ıslahatların yapılmasını ister. Kendine ait üslubu ile yazmış olduğu layihası, devletin üst yönetimi tarafından ciddiye alınır ve Diyarbakır Maarifi'ne konunun çözümü için tekrar yazı yazılır. Bu durum Süleyman Nazif'le Diyarbakır'daki bazı resmi yetkililer arasında kırıngınlığa da yol açar. Ancak Süleyman Nazif'in layihası sonradan Diyarbakır Maarifi'nde birtakım kıpırdanmalara sebebiyet verir. Uyum içinde çalıştığı Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa ile Maarif Müdürü Mehmet Ali Ayni'nin gayretleri de buna büyük katkı sunar. Süleyman Nazif'in layihası, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı genelinden Diyarbakır yereline maarife ve bürokratik işleyişe dair önemli bilgileri içermektedir. Dolayısı ile bu çalışmada, onun layihasında vermiş olduğu bilgilerle dönemin arşiv belgeleri karşılaştırılmış ve bu çerçevede bir sonuç elde edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Diyarbakır, Mardin, Eğitim, Kapusen, Protestan, Katolik

¹ Doç. Dr., Necmettin Erbakan üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, aturkan81@hotmail.com, aturkan81@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9788-5869

The Issue of Foreign Schools in the Ottoman State: An Evaluation of Süleyman Nazif's Report on Christian Educational Institutions in Diyarbakır

Ahmet Türkan

Abstract

Born in Diyarbakır, Süleyman Nazif is known for his bureaucratic identity as well as his literary work. In addition to the Directorate of Printing, Provincial Letters, he served as governor in important provinces. He has many correspondences with the capital, Istanbul, about the problems he witnessed. One of them is his report on education in Diyarbakır. In his report, which he wrote in 1892, he deals with the socio-economic situation of the Muslims and Christians in the city, starting from the ancient history of Diyarbakır. Then, he deals with the issue of education with some comparisons. He visits the Catholic Capuchins' school in Diyarbakır and states his observations about this school. He deals with the influence of France and the Vatican on the school and questions the true purpose of the school. He also examines the activities of foreign missions in Mardin, a sanjak (subdivision of a province) of Diyarbakır. Süleyman Nazif compares foreign schools with the schools opened by the state and mentions the irregularity of Muslims' schools and wants some reforms in education. His report, which he wrote in his own style, is taken seriously by the top management of the state and a letter is written to Diyarbakır Education officials to resolve the issue. This situation also causes resentment with Süleyman Nazif and some officials in Diyarbakır. However, Süleyman Nazif's statement later caused some awakenings in Diyarbakır education. The efforts of Diyarbakır Governor Sırrı Pasha and Education Director Mehmet Ali Ayni, with whom he worked in harmony, also contributed greatly to this awakening. Süleyman Nazif's report contains important information about the education and bureaucratic functioning from the Ottoman general to the Diyarbakır locality in the last quarter of the 19th century. Therefore, in this study, the information in his report and the archival documents of the period were compared and a result was obtained within this framework.

Keywords

Diyarbakır, Mardin, Education, Kapusen, Protestant, Catholic

موضوع التعليم الأجنبي في الدولة العثمانية: تقييم محاضرة سليمان نظيف حول المؤسسات التربوية المسيحية في ديار بكر

أحمد تركان

ملخص

يُعرف سليمان نظيف ، المولود في ديار بكر ، بهويته البيروقراطية وعمله الأدبي. بالإضافة إلى مديرية الطباعة وأدب المقاطعات ، شغل منصب محافظ مقاطعات مهمة. لديه العديد من المراسلات مع اسطنبول بخصوص المشاكل التي يراها مكانه. أحدها تقريره عن التعليم في ديار بكر. في بيانه الذي كتبه عام 1892 ، قدم مقدمة لتاريخ ديار بكر القديم وتطرق إلى الوضع الاجتماعي والاقتصادي للمسلمين والمسيحيين في المدينة. بعد ذلك ، يطرح الموضوع إلى التعليم من خلال إجراء بعض المقارنات. يزور مدرسة كابوتن الكاثوليكية في ديار بكر وينقل ملاحظاته حول هذه المدرسة. يتطرق إلى تأثير فرنسا والفاينكان على المدرسة ويتساءل عن الهدف الحقيقي للمدرسة. كما يتناول أنشطة البعثات الأجنبية في ماردين ، سنجد ديار بكر. سليمان نظيف يقارن المدارس الأجنبية بالمدارس التي فتحتها الدولة ويذكر مخالقات مدارس المسلمين ويريد إجراء بعض الإصلاحات. إن تصريحه ، الذي كتبه بأسلوبه الخاص ، يأخذ على محمل الجد من قبل الإدارة العليا للدولة ، وكتب مقال جديد إلى مؤسسة ديار بكر التعليمية لحل المشكلة. ويثير هذا الوضع أيضًا استياءً بين سليمان نظيف وبعض المسؤولين الرسميين في ديار بكر. ومع ذلك ، تسبب تصريح سليمان نظيف في وقت لاحق في بعض التحركات في التعليم في ديار بكر. كما ساهمت جهود محافظ ديار بكر سيرى باشا ومدير التعليم محمد علي عيني ، اللذين عمل معهم في ونام ، بشكل كبير في ذلك. ليحة سليمان نظيف التاسع عشر. في الربع الأخير من القرن ، تحتوي على معلومات مهمة حول الأداء التعليمي والبيروقراطي من الجنرال العثماني إلى محلية ديار بكر. لذلك ، في هذه الدراسة ، تمت مقارنة المعلومات التي قدمها في بيانه وثائق الأرشيف للفترة وحاول الحصول على نتيجة في هذا الإطار.

الكلمات المفتاحية

ديار بكر , ماردين , التعليم , الكاثوليكية , البروتستانتية

Giriş

Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) eğitimde dikkate değer ilerlemeler kaydedilmiş ve bu bağlamda pek çok okul inşa edilmiştir. Farklı derecelerde açılan okullarla bir taraftan eğitimde çeşitliliğe gidilirken, diğer yandan Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde eğitim yaygınlaştırılmıştır. Ancak yereldeki bazı yöneticilerin yetersizlikleri, mali açıdan eksiklikler gibi pek çok nedenden dolayı merkezde alınan kararlar her zaman aynı şekilde Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde uygulanamamış ve böylece istenilen amaca ulaşılamamıştır. Birbirinden farklı parametreleri içerisinde barındıran bu durum karşısında Sultan'a çeşitli layihalar yazılmış ve görülen eksikliklerin giderilmesi istenmiştir. Layihaları yazan kişilerin niteliğine bakıldığında direkt eğitim camiasının içinden gelen uzman kişiler olduğu gibi, farklı bir konu ile uğraşırken kök nedenin eğitim konusu olduğu sonucuna varıp bu alanda layiha yazanlar da olmuştur (BOA, MF. MKT. 138/86; BEO. 224/16743; MF. MKT. 345/4). Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid döneminin eğitim meseleleri ele alınırken çeşitli kanun ve düzenlemelerin yanında yazılan layihalara yakından bakılması çalışmalara önemli katkı sağlayacaktır.

Düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesi anlamına gelen layiha, Osmanlı bürokrasisinde rapor veya taslak türü belgeye verilen addır (Kütükoğlu, 2003:116). Eğitim alanında yazılan layihalara bakıldığında genel olarak layihanın temel konusu olarak bir kök neden bulunmuş ve bunun üzerinde öneriler getirilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında çeşitli vilayetlerden yazılan layihaların dilinin daha çok defansif (savunmacı) bir anlayışla kurgulandığı görülür. Özellikle yabancı okulların Müslüman ve Gayrimüslim vatandaşlar üzerindeki etkisine değinilmiş ve alternatif olarak eğitimde ne tür ıslahatlar yapılabileceğine dair teklifler sunulmuştur. Bu bağlamda eğitim alanında yazılan layihalar, sahadan gelen bilgilerin, gözlem ve tecrübelerin kişisel birikimle bütünleşmiş bir halini yansıması açısından kıymetlidir. Eğitim-öğretim bağlamında layihaları yazan kişilerin niteliğine bakıldığında konumu itibarıyla direkt eğitimin içerisinden gelen uzmanların yazdığı layihalar olduğu gibi, farklı bir konuyu araştırırken temelde ilk çözülecek sorunun eğitim olduğunu görüp bu alana yoğunlaşanların olduğu da görülür. Örneğin, Anadolu Vilayetleri Umûm Müfettişliği sıfatıyla Ahmet Şakir Paşa, devletin yaptığı ıslahatları ve aşar vergilerini kontrol etmek amacıyla Trabzon, Gümüşhane ve Yozgat Akdağmadeni gibi Anadolu'nun pek çok şehrini gezer ve bu konuda bir layiha yazar. Şakir Paşa, Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasında misyoner okullarının etkisine değinir. Ayrıca Akdağmadeni'nde İstavri isimli kabilenin Hıristiyanlığa geçmesinin (tanassur) sebeplerini irdeler; yaşanan olumsuzlukların ancak eğitimle aşılabileceğini belirtir ve Osmanlı'nın farklı bölgelerinde sanayi mekteplerinin açılmasını teklif eder. Şakir Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e gönderdiği raporunun geneline bakıldığında hem alt yapı hem de pedagojik anlamda çerçevesi belirlenmiş bir eğitim taslağının sunulduğu görülür (Türkan, 2012: 86-91; Karaca, 1993: 54 vd.).

Sultan Abdülhamid'e eğitimle ilgili öneri sunan diğer bir kişi olarak Namık Kemal örnek verilebilir. Mutasarrıflık yaptığı sırada Rodos'taki Müslümanların Hıristiyanlığa geçmesi Namık Kemal'in dikkatini çeker ve bunun önlenmesi için eğitim alanında birtakım yatırımların yapılmasını ister. Bilgisizlikleri nedeniyle irtidat edenlerin önlenmesi için mescitler yerine cami yapılmasını talep eder. Namık Kemal'in mescit yerine cami istemesinin nedeni bir külliye tarzında yapılan bu ibadet mekânının yanında eğitim için dersliklerin de bulunmasıdır. Durumu ciddiye alan Sultan

Abdülhamid'in izniyle iki misli para harcanarak mescit yerine cami yapılır ve irşat faaliyeti için İstanbul'un önemli dersiamları Rodos'a gönderilir (Türkan, 2012: 40-44).

Eğitimle ilgili değerlendirilebilecek diğer bir layiha da Süleyman Nazif (1870-1927) tarafından yazılmıştır. Diyarbakır doğumlu olan Süleyman Nazif, II. Meşrutiyet döneminin önemli şair, yazar ve gazetecilerindendir. Diyarbakır'ın köklü ailelerinden Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın oğlu ve Servet-i Fünûn devri şairlerinden Faik Ali Ozansoy'un ağabeyidir. Babası Osmanlı'nın farklı yerlerinde görev yaptığından Süleyman Nazif'in eğitim süreci de bu paralelde devam eder, dolayısıyla düzenli bir eğitim hayatı olmaz. O, babasının görevi nedeniyle ilk eğitimine Harput'ta başlar ve bir süre Diyarbakır rüştiyesine devam eder. Mardin'de kaldığı dönemde farklı kişilerden eğitimler alır. Babasının vefatı dolayısıyla 1891 yılında Diyarbakır'a döner ve Vali Sırrı Paşa'nın aracılığıyla Diyarbakır, Mardin ve Muş'ta farklı görevlerde çalışır (Gür, 210: 92).

Süleyman Nazif'in layihasını yazmış olduğu zaman dilimi de Vali Sırrı Paşa dönemine denk gelmektedir. Layihasını yazma gerekçesi olarak da iki sebep ileri sürer. İlki, milletin ve devletin menfaatine olan meselelere dikkat çekmek, diğeri ise vatanı Diyarbakır'ın mevcut haline dair tecrübelerini paylaşmaktır. Ayrıca Abdülhamid döneminde *"hak söz söyleyen hamiyet sahibi kişilerin ayıplanmayacağına kalben inandığı için böyle serbest-i bir lisan ile konuyu açıkladığını"* belirtir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in ailesi çeşitli devlet yöneticiliği geleneğinden gelir. Kendisi ile birlikte babası Mehmed Said Paşa ve kardeşi Faik Ali, vilayet ve sancaklarda idarecilik yapmışlardır. Devlet yöneticiliğinin yanında ailenin ayrıca ilim ve sanat tarafı ağır basan bir yönü de vardır. Süleyman Nazif bu aile fotoğrafında sözleri daha keskin ve üslubu daha sert bir görünüm arz eder. Süleyman Nazif'in ayrıca duygularını çabucak dışa vuran heyecanlı bir yapısı vardır. Örneğin Midilli Mutasarrıfı kardeşi Faik Ali'yi ziyaretinde konağın yakınındaki Ortodoks kilisesinden çan sesini işitir ve ailenin şaşkınlığı içerisinde bir günde evi başka bir yere taşıtırır (Çiççi, 2015:45).

Diyarbakır'daki yabancı eğitim kurumlarını layihasında anlatırken Süleyman Nazif'te yine aynı heyecanlı tutum dikkati çeker. Yabancıların eğitim kurumlarını Müslümanlarınkı ile karşılaştırır; bir taraftan yabancıların verdiği eğitimin kalitesini teslim ederken diğer yandan zararlarını dile getirir. Dolayısıyla bu çalışmada Süleyman Nazif'in layihası doğrultusunda dönemin Diyarbakır'ındaki eğitim durumuna dair bir fotoğraf çekilecek ve onun verdiği bilgiler dönemin diğer arşiv belgeleriyle karşılaştırılarak değerlendirme yapılacaktır.

Diyarbakır'ın Tarihi

Süleyman Nazif, "Diyarbakırlı Said Paşazade Süleyman Nazif" imzalı layihasında, yabancıların Diyarbakır'da sürdürdüğü eğitim faaliyetlerine geçmeden önce şehrin kadim tarihinden bahseder. *"Diyarbakır Vilayeti"* ve *"Diyarbakır'ın Kadim Tarihi"* alt başlıklarıyla şehrin geçmişten kendi zamanına kadarki dönemine dair kısa bilgiler verir. Şehrin isminin nereden geldiğini, coğrafyasını ve gelişimini ele alır. Ona göre Diyarbakır; insanlık medeniyetinin ortaya çıkışının ve yayılışının kaynağı olan Mezopotamya'nın hâkim bir noktasındadır. Verimli arazisi, çeşitli madenleri ve ılıman iklimi gibi pek çok özellikleri bir arada toplayan bir şehirdir. Medyen? bin İbrahim aleyhisselamın evladından olan Âmid bin Elbeldî'ye nisbetle isminin Âmid olduğu meşhur Arap coğrafyacılarından Yâkût-ı Hamevî'nin Mucemü'l-Buldân isimli eserinde geçmektedir. Asurluların zamanında da bu isimle anıldığı (Horsâbâd)² harabelerinden anlaşılmaktadır. Milattan önce ikinci asırda bu bölgeyi ele geçirmiş olan Arap

² Musul'a birkaç kilometre uzakta bulunan Horsâbâd'da Asurlara ait kalıntılar bulunmaktadır.

meliklerinden Bekir bin Vail'e nispetle Diyarbakır ismini almıştır. Yine ileri gelen büyükler tarafından Âmidi unvanı Diyarbakırlı tabirine tercih edilerek bu memleketten yetişen Müslümanların hepsi bu unvanla meşhur olmuşlardır. Diyarbakır'ın Dikran Kerd'den değiştirilerek geldiğine dair Ermeni okulları tarafından yayınlar yapılsa da arkeolojik kazılardan (zîr-i zemîn) çıkan kayıtlar bunu değiştirmiştir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'e göre Diyarbakır kadim bir belde olup, ilk çağlardaki durumuna dair tam bir kayıt yoktur. Ancak şehir, yapısını uzun zaman korumuş ve ortaçağda (kurûn-i vustâ) pek çok saldırılara maruz kaldığı zamanlarda bile mimari özelliğine herhangi bir zarar gelmemiştir. 920 (M. 1514) tarihinde Sultan Selim'in gayretiyle Osmanlı'ya ilhak olunmasından sonra şehir bir kat daha düzene girmiştir. Ancak elli seneden beri Müslüman ahaliye ârız olan zayıflık her tarafı ve herkesi fakru zaruret içinde bıraktığından artık Diyarbakır'ın kadim mimarisi bile ahalinin zihninden yavaş yavaş kaybolmaktadır (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif, Diyarbakır'a dair mukaddime niteliğindeki tanımlama ve tasvirlerinden sonra konuyu layihasının temelini oluşturan şehirdeki Hıristiyanların özellikle de yabancı misyonların faaliyetlerine getirir. Hıristiyanların ekonomik ve sosyal durumlarından başlayarak iddialarını belli bir zemine oturtmaya çalışır.

Diyarbakır'daki Hıristiyanların Sosyal ve Ekonomik Durumu

Süleyman Nazif şehirdeki Hıristiyanların sosyal ve ekonomik durumlarını Müslümanlarla karşılaştırmakta ve bu doğrultuda bir sonuca varmaktadır. Ona göre, Osmanlı'da düzenli bir istatistik tutma geleneği yerleşmemiş olsa da meseleye vâkıf olan kişilerin rivayetlerine göre kırk elli sene öncesinde (1840-1850) Diyarbakır'ın Müslüman nüfusu Hıristiyanların iki katıdır. Ancak zamanla durum değişmiş ve Hıristiyan nüfus, Müslümanlara göre önemli oranda artmıştır. Bu artışa neden olan en önemli faktör askerlik meselesi olup, bu görevin yalnızca Müslümanlara münhasır olması ve Gayrimüslim tebaanın askerlikle mükellef tutulmaması nüfus dengesinde Müslümanların aleyhine bir durum ortaya çıkarmıştır (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in askerlikle ilgili bahsetmiş olduğu konu ele alındığında sorunun sadece Diyarbakır özelinde değil, Osmanlı coğrafyasının genelinde olduğu anlaşılır. Kırım Savaşı sırasında (1855) çıkartılan bir kanunla cizye kaldırılmış ve Gayrimüslimlerin de orduya girişinin önü açılmıştır. Ancak süregelen zamanda askerlik yine Müslümanların omuzlarında kalmıştır. Gayrimüslimlerin daha çok bedel-i askeriye denen meblağ karşılığında askerlik görevini yapmadıkları ve bu durumun da pek çok eleştirilere sebebiyet verdiği görülmektedir. Ziya Paşa, cizye vergisi kalkmasına rağmen Gayrimüslimlerin askerlik görevinde çekimser bir tutum takınmalarına "böyle eşitlik olur mu" diyerek eleştiri getirmiştir (Bozkurt, 1996:123).

Süleyman Nazif'in Diyarbakır nüfusuna dair görüşleri üzerine bir değerlendirme yapıldığında dönemin salname kayıtlarına göre Müslümanların sayısının Gayrimüslimlerden hayli fazla olduğu görülür. Hıristiyanlardan en fazla nüfusa sahip olanlar Apostolik Ermenilerdir. Onların ardından sırasıyla Süryani Yakubiler, Keldaniler, Katolik Ermeniler, Süryani Katolikler ve Rumlar gelmektedir. Fransız ve İtalyan kökenli misyonerlerle Yahudilerin nüfusu diğerlerine göre oldukça azdır (Özcoşar, 2008: 57-58).

Süleyman Nazif'in ele aldığı diğer konu eğitim olup, bu meseleyi refah seviyesiyle doğru orantılı olarak değerlendirir. Ona göre, Hıristiyanların düşünce yapısının şekillenmesinde din adamları ve muallimlerin etkisi büyüktür. Hıristiyanlar üretim faaliyetleri ve servetleri sayesinde güzel bir yaşama sahip olurken, Müslüman ahali ise ancak hayatlarını devam ettirebilme noktasındadır. Hatta bir lokma ekmeği bile bin bir türlü zorluklarla

kazanmaktadır. Süleyman Nazif bu sıkıntıları dile getirirken güvensizlik ve kayırmacılık gibi birtakım ahlaki sorunlara da parmak basarak Müslüman ahalinin eğitimine özen gösterilmediğini belirtir (BOA, BEO. 40/2978). Genel anlamda Hıristiyanların zengin bir konumda olduklarını belirten Süleyman Nazif, Müslümanların bu konudaki eksikliğini vurgular ve kök nedenin eğitimsizlikten kaynaklandığını belirtir.

Süleyman Nazif'e göre, hangi mezhepten olursa olsun Hıristiyanların tümü Müslümanlar aleyhinde gizli ve derinden bir düşmanlık beslemektedir ve bu durum Osmanlı için tehlikeli birtakım gelişmelere gebe olabilecektir (BOA, BEO. 40/2978). Aldıkları eğitimle birlikte Hıristiyan ahalinin sayısının artması Batı kaynaklı ihtilal fikirlerini arttıracak ve Hıristiyanların Osmanlı'ya olan bağlılıklarını zayıflatacaktır (BOA, BEO. 40/2978).

Yabancı eğitim kurumlarının Batı kaynaklı ihtilal fikirlerini artıracığı düşüncesi, dönemin pek çok devlet adamının yazısında da görünmektedir. Ahmet Şakir Paşa, misyoner okullarının Ermeni isyanlarını tetiklediğine dair tespitte bulunur. Sivas Valisi Halil Bey de yazısında Sivas'taki Katolik ve Protestan okullarının etkisine değinir. Ona göre, bu okullar ücretsiz eğitim vermenin yanında ihtiyaç sahiplerine kırtasiye türünden yardımlar yaptıklarından fakir kişiler çocuklarını bu okullara göndermektedir. Devlet aleyhine faaliyet gösterenlerin çoğunluğu bu okul mezunlarıdır. Valinin yazısına göre Ermeni gençleri yabancı ülkeye gitmek için Protestan mezhebine geçmekte ve bu durum Ermeni cemaati yetkililerini de oldukça rahatsız etmektedir (BOA, HR. SYS. 2857/23).

Süleyman Nazif'in Diyarbakır'daki eğitime dair ele aldığı diğer bir husus ise vilayetin maarif bütçesi hakkındadır. Ona göre 1880'lerden itibaren Diyarbakır vilayet bütçesinde önemli bir kalem teşkil eden meblağı, maarif dairesi gereği gibi kullanamamış ve böylece Müslümanların eğitimine hiçbir katkı sağlanamamıştır. Hıristiyanlarsa, yabancı yardımlarıyla tesis ettikleri kurumlarında eğitim faaliyetlerini sürdürmüşler ve hâkim unsur olan Müslümanlar aleyhine çalışmalar yapmışlardır. Buna karşılık maarif yetkilileri Müslümanların eğitiminde muvaffak olamadıkları gibi Hıristiyan okullarının zararlarını da idrak edememişler; dolayısıyla önleyici birtakım faaliyetler içerisine de girememişlerdir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in maarif bütçesinin doğru bir şekilde kullanılmadığına dair yazısı, dönemin arşiv belgelerinde de sık sık zikredilmekte; hatta Mekteb-i İdadi meselesindeki gecikmenin bu sebebe dayandığı belirtilmektedir (BOA, MF. MKT. 89/120).

Diyarbakır'da Yabancı Okullar

Süleyman Nazif eğitimle ilgili genel değerlendirmelerinden sonra Diyarbakır'da Müslüman okullarının dışında faaliyet gösteren diğer eğitim kurumlarını tebaadan olan Hıristiyanlarla yabancı Hıristiyanlar olarak iki grupta ele alır; ancak ayrıntılı olarak yabancı okullara değinir. Ona göre, Osmanlı tebaası olan farklı Hıristiyan grupların okullarının sayısı çok olsa da hiçbirisi yabancı okullar kadar etkili değildir (BOA, BEO. 40/2978). Süleyman Nazif'in layihasını yazmış olduğu dönemdeki ruhani idareciler (din adamları) aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Diyarbakır Vilayet Salnamesi, 1312:71).

Müslümanların haricindeki eğitim kurumlarını ele alırken Süleyman Nazif, Katolik ve Protestan misyonerlerini merkeze almakta ve onların çalışmalarını yakından takip etmektedir. Ona göre Katolik ve Protestan kökenli yabancı okullar kapitülasyonlar sayesinde elde ettikleri imtiyazlarla istedikleri gibi hile ve desiseleri ortaya koymaktadır (BOA, BEO. 40/2978).

Tablo 1

1312/1894 tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesine Göre Diyarbakır'da Görev Yapan Ruhani Reisler

Konumu	İsmi
Rum Ortodoks Metropoliti	Benyamin Efendi
Keldani Serpiskoposu	Matran Abdi Yesuğ Efendi
Süryani Katolik Murahhası	Matran Betros Efendi
Süryani Murahhası	Matran Abdah Efendi
Ermeni Murahhas Vekili	Artin Efendi
Ermeni Katolik Murahhas Vekili	Vartabet Andriyas Efendi

Diyarbakır Vilayeti ölçeğinde dönemin arşiv belgelerine bakıldığında bölgede pek çok yabancı misyonun faaliyet içerisinde olduğu dikkati çeker. Ülke olarak Katolikler bağlamında Fransa; Protestanlar bağlamında Amerika, İngiltere ve Almanya başı çekmektedir (BOA, HR.TH:278/74; MF.MKT: 690/6; HR.TH:353/5; DH. MKT: 46/64). Dominiken ve Kapusen gibi Katolik misyonların yanında özellikle Amerika menşeli Protestan gruplarının da farklı alanlarda faaliyetleri bulunmaktadır (BOA, DH. MKT: 2596/22; HR. SYS: 83/42). Kurum bazında kilise ve okullar öncelikli olmak üzere, hastane ve eczane gibi tıbbi alanlar da kapsam dahilindedir (BOA, Y. PRK.UM: 51/38). Hedef kitle olarak daha çok Ermeniler ve Yezidiler gibi gayri İslami gruplar seçilmişse de Müslümanlar da misyon faaliyetlerinin çok dışında değildir (DH.EUM.THR:5/29). Dolayısıyla yabancı misyonerlerin faaliyetleri zaman zaman Müslüman ahalinin tepkisini çekmektedir. Ayrıca misyonerlik faaliyetleri Gayrimüslim cemaat liderlerini de rahatsız etmekte ve Osmanlı Hükümetine gönderilen yazılarda yabancı eğitim kurumlarının faaliyetlerinin engellenmesi talep edilmektedir (DH.MKT: 2075/89).

Süleyman Nazif'in Diyarbakır Kapusen Okuluna Dair Gözlemleri

Süleyman Nazif Diyarbakır'daki misyon okulları ile ilgili kısa bilgi verdikten sonra bir alt başlıkta Katolik okulunun faaliyetine ayrıntılı olarak değinir. Anlatım metodu olarak da konuyu kimi zaman betimleme, kimi zaman karşılaştırma, kimi zaman da apolejetik bir yaklaşımla ele alır. Satır aralarında parantez içerisine koymuş olduğu ünlem işaretleriyle mizahi üslubunun yanında zaman zaman sert bir tavır da takınır.

Süleyman Nazif Diyarbakır'daki Kapusen Kilisesinin bulunduğu alana bizzat gitmiş ve içerisinde bulunan okulu oranın muallimlerinden birinin gözetiminde gezmiştir. Cizvitlere ait olduğunu belirttiği Latin Katolik Okulu, Vatikan'ın menfaatleri doğrultusunda hareket etmektedir. Okul Diyarbakır Latin Kilisenin içerisinde yer almakta olup, konumu şehrin Yenikapı denilen eski yerleşim kısmındadır. Kilisenin kapısında yazan ibareye göre mabet 1860 yılında IX. Pius'un (1846-1878) papalığı döneminde ve Avrupa Katoliklerinin katkılarıyla yapılmıştır. Kilise ile okulu idare eden Cizvit papazları mabedin üst kısmındaki binada ikamet etmektedirler. Yine kilise içinde ve mabedin arkasında mektep dairesi vardır. Mektebin içinde Havari Sen Piyer'den o günkü papa IX. Pius'a kadar olan toplam 261 papanın resimleri derslik duvarlarında yer almaktadır (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif okulla ilgili gördüklerini aktardıktan sonra "*Seksen kadar talebenin intizâr-ı temâşâsı önüne şu resimleri vaz'u ta'likten maksatları etfâle daima Papalığı ihtâr ve eskâr-ı sıbyânı şimdiden o tarafa celb ve imâle etmek olsa gerektir.*" diyerek dersliklerin duvarlarında asılı olan papaların resimlerinin amacını sorgulamaktadır

(BOA, BEO. 40/2978). Ancak buna karşılık “*Mektebin intizâm-ı dâhiliyesi, programlarının mükemmeliyeti, memurin ve mualliminin sa’y ü gayreti fevkaladedir.*” diyerek okuldaki eğitimin kalitesini de bir anlamda teslim etmektedir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif’in okulla ilgili değerlendirmelerine bakıldığında duvarlarda asılı olan papa resimlerinin sayısında bir yanlışlık olduğu dikkati çeker. Çünkü Papalık tarihinde IX. Pius 261 değil, 255. sıradadır. Diğer bir nokta ise kilise ve okulun hangi Hıristiyan tarikatına ait olduğu meselesidir. Arşiv belgelerine bakıldığında Diyarbakır ve çevresinde daha çok Katolik menşeli Kapusen rahiplerinin bulunduğu dikkati çeker (BOA, HR. TH:278/84; DH. TMIK.M: 138/11; BEO: 589/44174; BEO: 18/1306). Süleyman Nazif Kapusenleri zikretmenin yanında “daha doğrusu Cizvit” ifadesiyle Cizvitlerle Kapusenleri karıştırmış olması muhtemeldir. Nitekim Diyarbakır’daki Katoliklerle ilgili 9 Kasım 1896 tarihli bir belgeye göre Diyarbakır’da resmi ruhsatı olmadan yaptırılan Kapusen kilise ve mekteplerinin bulunduğu, bunun dışında Cizvit ve diğer Latinlere ait mabet ve mekteplerin bulunmadığı belirtilmektedir (BOA, Y. PRK. BŞK: 48/65).

Diyarbakır’da Cizvitlerin inşa ettiği mabet ve mekteplere dair arşiv belgelerindeki ibareler daha çok Süleyman Nazif’in layihası ile ilgili değerlendirmelerde yer almaktadır. Büyük ihtimalle Süleyman Nazif layihasında Cizvitler ibaresini kullandığı için onun değerlendirmelerine dair cevabi resmi yazılarda da aynı Katolik grubun ismi kullanılmıştır (BOA, BEO: 222/16640; BEO: 196/14697). Osmanlı döneminde Katolik misyonerliği açısından hem arşiv belgelerinde hem de dönemin gazetelerinde Cizvitlere karşı genellikle olumsuz ifadeler kullanılmakla beraber ayrıca bu gruba karşı bir merak da izhar edilmektedir (BOA, HR. SYS. 2857/23; *Basiret*, 26 Zilhicce 1291). Dolayısıyla Osmanlı döneminde Katoliklerin Cizvit tarikatı üzerine risalelerin yayınlandığı veya çevirilerin yapıldığı dikkati çeker (Taxil, 1304: 1-44). Süleyman Nazif’in de Cizvitlerle ilgili bu ifadesi dönemin atmosferinin bir yansıması olarak düşünülebilir.

Diyarbakır’da Kapusenler

Kırım Savaşı ve ardından yapılan Paris Barış Antlaşması (1856) sonrasında Osmanlı devlet yetkilileri tarafından yardımları dolayısıyla Fransa’ya önemli ayrıcalıklar tanınmıştır. Bunlardan biri de kilise inşası ve hibeleridir. Örneğin, Kudüs’te bulunan Saint Anne Kilisesi, Rusya’ya karşı yapmış olduğu yardım dolayısıyla Sultan Abdülmecid tarafından Fransa Kralı III. Napolyon’a 1856 yılında verilmişti (Karen Armstrong, 2005: 356). Diyarbakır’daki Kapusenlerin mektep inşasına bakıldığında yine 1856 Islahat Fermanı sonrasına denk geldiği görülür. Osmanlı Hükümeti kilise ve mekteplerin açılmasında resmi ruhsatın alınması gerektiğini söylese de buna karşılık ruhsatlı olanların yanında pek çok dini ve eğitim kurumlarının izinsiz açıldığı dikkati çeker (BOA, DH.MKT: 2051/13; DH.MKT: 1755/16; DH.MKT: 1770/11). Devletin zayıf olduğu ve kalıcı yaptırımlar uygulayamadığı bir dönemde bölgede görev yapan konsolosların da bu konuda büyük etkisi vardır (BOA, HR. MKT: 765/97; HR. MKT: 736/1). Paris Barış Antlaşmasının maddelerini yabancı elçiler daima kendi pencerelerinden yorumlamış ve bunu yabancı misyonların lehine kullanmıştır. Osmanlı Hükümeti bu tür girişimlerden hoşlanmasa da siyasi ve askeri gücünün zayıflığı ve yabancıların baskılarının arttığı bir dönemde istediği politikayı tam olarak izleyememiştir. Diğer taraftan devlet, yereldeki halkın tepkilerini de göz önünde bulundurmaktadır. Diyarbakır’daki Kapusenlerin kilise ve okul inşa etme süreci de böyle bir atmosferde gerçekleşmiştir (BOA, A. }DVN.DVE: 18/47).

Kapsenlerin Diyarbakır merkezle civar ilçelerindeki durumuna bakıldığında varlıklarının XVII. yüzyıla kadar gittiği belgelerden anlaşılır. Küçük hanelerde başlayan misyonerlik faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra

büyük yapılar içerisinde sürdürülen dini-eğitim kurumlarına dönüşmüştür. Konuyla ilgili Fransız resmi yetkililerinin yazısı dikkat çekicidir. Örneğin, İstanbul'daki Fransa Maslahatgüzarı Bonvali'nin 1845 tarihli yazısına göre, Diyarbakır'ın Amed kazasındaki Kapusen rahiplerinin manastırlarındaki 1673 ve 1711 tarihli resmi yazılarla ayin yapmalarına izin verilmiştir. Ancak onların ayin yaptıkları yer harap bir hale geldiğinden tamire ihtiyaç duyulmakta ve bunun için Diyarbakır Valiliği'ne bir yazı yazılması talep edilmektedir (BOA, C. HR: 172/8575).

Osmanlı Hükümetine gönderilen yazının üzerinden dört yıl geçmesine rağmen tamirat konusu çözülemediğinden 1849 yılı itibariyle Kapusenler konuyu tekrar Fransa elçisine aktarırlar. Elçinin Osmanlı resmi yetkililerine gönderdiği yazıya göre, İskender Paşa Vakfı'nın vasiyeti yoluyla bir kadın Kapusenlerin hanesinin kendine ait olduğunu iddia etmekte ve elinde bir senet olmaksızın evin tamir edilmesini engellemektedir. Önceden böyle bir şey söz konusu değilken birkaç yıl içerisinde sorun yaşanmakta ve rahipler ellerinde senet bulunmasına rağmen evlerini tamir edememektedir. Süreci bu şekilde özetleyen elçi, Osmanlı Hükümetinden bir çözüm bulunmasını talep etmektedir (BOA, A.}DVN.DVE: 18/47).

1857 yılına gelindiğinde Diyarbakır'daki Kapusenlerin bir kilise ve hastane yapma teşebbüsleri söz konusudur. Islahat Fermanı sonrası döneme denk geldiğinden istekler artık daha cesurca ve kendinden emindir. Belgede kullanılan üst perdeden dile bakıldığında Islahat Fermanı sonrası Osmanlı coğrafyasındaki yabancı misyonlara dair Fransız yetkililerin bu mütehakkim edası daha yakından görülmektedir. Nitekim Islahat Fermanının ilan edildiği ilk anda Fransız Konsololuğu'nun Diyarbakır'daki memuru Mösyö Pones(?), Besim Paşa'ya gelmiş ve fermanı göstererek kilise ve hastane yapılmasına izin verilmesini istemiştir. Konu sürüncemede kaldığından kilise ve hastane yapma isteği Kapusen rahipleri tarafından bu defa Fransız Konsolosu'na iletilir ve Konsolos da konuyu Hariciye Nezareti'ne aktarır. 28 Nisan 1857 tarihinde Halep'te bulunan Fransız Konsolosu'nun yazısına göre, kilise ve hastane inşasındaki gecikme Diyarbakır'ın yerel idarecilerinden kaynaklanmakta ve Padişah fermanına ters bir tutum sergilenmektedir. Konsolosa göre Müftü Derviş Efendi yirmi şahidi de yanına alarak Kapusenlerin hanesinin bulunduğu mekâna gitmiş ve hanenin tartışmalı olan kısmının İskender Paşa Vakfından olduğunu ilan etmiştir. Padişahın fermanının hükümlerini yerine getirmediği için Müftü Derviş Efendi'nin cezalandırılması talep edilmektedir. Yazının ayrıntısına bakıldığında farklı iddialarla Besim Paşa ile Müftü Derviş Bey'in hedefe oturtulduğu görülmektedir (BOA, HR. TO: 197/17).

Süleyman Nazif'in layihasında işaret ettiği gibi Kapusenlere ait kilise ve mektep 1860 yılında açılmıştır. Belli başlı problemlerden dolayı faaliyetlerini ruhsatsız olarak sürdürmüş ancak bu durum onları birtakım zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Normalde yabancıların okul ve yetimhane gibi kurumlarının yurt dışından ithal ettiği ürünlerden devlet vergi almamaktadır. Ancak bu durum ruhsatı bulunan kurumlar için geçerli olup, ruhsatsız açılmış olan kurumlar bu muafiyetten faydalanamamaktadır (BOA, DH.MKT: 2259/60). Dolayısıyla süreç içerisinde yaşanan sıkıntılardan dolayı Diyarbakır'daki yabancı eğitim kurumları ruhsat alma çabası içerisine girerler. Konuyla ilgili Diyarbakır Maarif Müdürlüğünden şehirdeki ecnebi okullarına ruhsat verilmesi için ne yapılması gerektiğine dair 13 Mart 1906 tarihinde bir yazı yazılır. Maarif Nezareti'nden gelen 10 Nisan 1906 tarihli cevabı yazıda, kadimden açılmış olan yerli Gayrimüslim mekteplerin usulüne göre resmi ruhsata bağlanması istenilmiştir. Ancak ecnebi mektepler konusunda, Maarif Nezareti'ne yazı yazılması ve oradan gelecek cevaba göre ruhsatnamenin düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir (BOA, MF.MKT:922/5).

Vatikan Eleştirisi

Süleyman Nazif, Diyarbakır'daki kilisenin ve onun içerisindeki okulun Vatikan'ın menfaatlerine ve gizli maksatlarına hizmet ettiğini belirtir. Papalık makamı tarafından bölgeye bu kadar ehemmiyet verilmesi ve Mardin'de milyonlarca para sarf edilerek kilise ve mekteplerin açılması ona göre iyi amaca yönelik şeyler değildir. Hatta o üslubunu biraz daha sertleştirerek yabancıların bölgedeki faaliyetlerini “fesat ocakları” olarak niteler. Ayrıca, “*Papadan başka vârisleri olmayan Latin papazların Mardin çölünde mükemmel çiftlikler satın almasına neyin sebep olduğunu bilmem*” diyerek üst makamların dikkatini çekmeye çalışır (BOA, BEO. 40/2978).

Layihasında, “*Yoksa Papalık makamı Avrupa'da kaybettiği nüfuz ve haysiyeti bundan böyle Asya taraflarında mı arayacak?*” sorusunu yönelten Süleyman Nazif iki başlık altında konuyu açıklar. Bunlardan ilki Papalıkla Avrupa devletleri arasındaki çatışma, diğeri ise Papalığın Osmanlı topraklarındaki misyon faaliyetleridir. Yazısının devamında, “*Papalığın Avrupa'da yaptığı gibi Asya'ya da mı hercümerç edeceğini*” sorarak kinayeli bir üslupla değerlendirmede bulunur. Diğer bir değerlendirmesi de Selahaddin-i Eyyubî üzerinden kurguladığı bir analogiye dayanır. “*Yoksa Selahaddin-i Eyyubî'den aldığı dersle mertlikle bir iş göremeyeceğini yakinen bilen Papalık makamı bundan böyle Cizvitlikle mi kadim amaçlarını yerine getirmeye çalışacak*” sorusunu yönelterek Papalığın misyon farklılaşmasına dem vurur (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in Papalıkla ilgili değerlendirmelerine bakıldığında sert bir üslup takındığı görülür. Bu yaklaşımını Diyarbakır'la ilgili layihısından 40 sene sonra yazmış olduğu *Hız. İsa'ya Açık Mektup* isimli risalesinde de sergiler. Süleyman Nazif bu risalesinde, Papalık makamını İslam karşıtı olarak eleştirmenin yanında, “*kayser lakabını papa unvanına tahvil ile onun makamına ve senin vekâletine geçen herifler zulümde, cinayette, şenaatte Neron'u fersah fersah geçtiler*” ifadeleriyle dönemin hem Müslüman hem de Gayrimüslim kesimi tarafından eleştirilmiştir (Türkan, 2013: 230). Süleyman Nazif'in buradaki üslubu, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'ın onun hakkındaki ifadesiyle “yine hoş bazen nahoş” bir tarz içermektedir (İnal, 1999: III/1525).

Fransa'nın Katolikleri Himayeciliğine Eleştiri

Süleyman Nazif'in eleştirilerinden bir diğeri de Katolik kilisesindeki bayrakla ilgilidir. Ona göre, Diyarbakır'daki Fransız Konsoloslugu'nun himayesindeki kilisede pazar günü Fransız bandırasının çekilmesi hayret ve üzüntü vericidir. Fransa, dinî bağlamda iç ve dış politikasında ikircikli bir yaklaşım sergilemektedir. Bir yandan Katolik papazlarının varlığını kendi ülkesi içinde tehdit olarak algılayıp kovarken diğeri yandan Katolikleri dışarıda himaye etmektedir (BOA, BEO. 40/2978; HR.TH. 200/20).

Süleyman Nazif'in Diyarbakır'daki kilise ve mektepte bayrak çekilmesi ile ilgili uyarısı büyük ihtimalle kanun ve nizamlara uyulmasına yönelik bir işaret olarak kabul edilebilir. Nitekim Osmanlı topraklarında yabancıların açtığı kurumların faaliyetlerine dair devletin genel bir hassasiyeti vardır (BOA, A.}MKT.MHM. 655/29). Örneğin, 18 Mayıs 1899 tarihli Edirne Valiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda, yabancı bir ülkenin bandırasını çekme hakkının sadece konsolosluklara verildiği halde himayeleri altındaki müesseselerde de bunun âdet haline getirildiği, hatta durumun daha da ileri bir boyuta vardığı ve Fransa himayesindeki bir Katolik okulun öğrencilerinin Edirne şehir merkezinin dışında bir çiftliğe gidip geldikleri arabayı Fransa'nın bayraklarıyla donattıkları belirtilmektedir. Bunun önüne geçilmesi istenmekte, aksi takdirde diğeri ecnebi tebaaya da sirayet edeceği kaygısı dile getirilmektedir (BOA, HR. TH: 226/90).

Süleyman Nazif, Fransa'nın kendi içinde Katoliklere karşı olumsuz tutum takınırken dışarıda onları himaye etme çabasını bir çelişki olarak görür ve dini himayeciliğin Osmanlı üzerindeki menfi durumuna işaret eder. Ona göre,

“Avrupalılarca dini işlerin pek ehemmiyet arz etmediği bir dönemde kilise ve mektep üzerinde Fransız bandırasının çekilmiş olması devlet-i ebed-müddet-i Osmanînin şanına dokunur bir durumdur.” (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in bahsetmiş olduğu durum, XIX. yüzyıl boyunca hatta kapitülasyonların kaldırılışına (1914) kadar Fransa'nın izlemiş olduğu politik sürecin bir özetidir. Fransız İhtilali'nden (1789) beri Fransa, dini kurumlara karşı olumsuz bir tutum takınıp bu doğrultuda Papalıkla gergin ilişkileri sürdürürken başka ülkelerdeki Katoliklerin hamiliğini önceden olduğu gibi sürdürmeye devam etmekte, dolayısıyla Osmanlı coğrafyasındaki Katolikleri himaye etme anlayışını reel politik bir çerçevede ele almaktadır (Türkan, 2019: 83-84). Süleyman Nazif ayrıca XIX. yüzyılda büyük devletlerin kendi aralarında çekişmelerinin Osmanlı'nın işine yaradığını belirterek Fransa'nın dini himayeciliğine de dolaylı olarak işaret etmektedir. Ona göre, Hindistan'ı almış olan İngiltere, sömürge yollarından Büyük Petro'yu uzak tutmak istiyor; Fransa ise asırlardır Doğudaki Hıristiyanların koruyuculuğu şerefine ortak olmak isteyen İngiltere'yi çekemiyordu (Süleyman Nazif, 1325: 318).

Diyarbakır'da Protestanlar

Dönemin arşiv belgelerine bakıldığında Diyarbakır vilayetinin pek çok sancağında misyonerlerin dini ve eğitim kurumlarının bulunduğu görülmekle birlikte Süleyman Nazif layihasında sadece Diyarbakır vilayet merkezi ile Mardin sancağındaki misyon faaliyetlerine yoğunlaşır. Katolikleri daha çok Diyarbakır merkezli değerlendirirken, Protestanları Mardin özelinde ele alır. Diyarbakır'ın farklı sancaklarında etkili Protestan misyonerler bulunmasına karşın Süleyman Nazif “odak grup” değerlendirmesi yaklaşımıyla Mardin üzerinde yoğunlaşır. Ona göre, Mardin'deki ecnebi kurumlar Diyarbakır'a göre hem sayısal anlamda hem de önem derecesine göre daha fazladır. Latin kilise ve okullarından başka Protestan misyonerlerinin idaresi altında kilise, okul, hastane, eczane vb. önemli ve büyük müesseseler vardır. Ona göre, bu kurumlar yakından tetkik edilmedikçe Protestanlığın bölgeye ne kadar sirayet ettiği anlaşılabilir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif, Mardin sancağının yanında Midyat kazasındaki Protestanların varlığına da değinir. Ona göre, dağlık bir konumda olan bu kazadaki misyonerler yüksek meblağlar harcayarak önemli müesseseler kurmuşlardır. Protestan misyonerler başlangıçta Ermeni ve Katoliklerle diğer dini grupları Protestanlaştırmaya çalışmışlar ve gayretlerinin de semeresini elde etmişlerdir (BOA, BEO. 40/2978).

Dönemin arşiv belgelerine bakıldığında Süleyman Nazif'in işaret ettiği Diyarbakır ve Mardin'de yabancıların önemli misyon çalışmalarının bulunduğu dikkat çeker (BOA, DH. TMİK.M: 11/25; DH. ŞFR: 196/5). Ancak Süleyman Nazif hem Protestanlar hem de Katolikler bağlamında önemli bir merkez olan Mamuretülaziz'e (Elazığ) pek işaret etmez.

İrtidat Meselesi

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde ihtida ve irtidat olaylarının yoğun yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde, Hıristiyan kilisesinde önemli makamlarda bulunan bazı piskoposlara kadar pek çok kişi ihtida ederken (BOA, DH.MKT. 1613/46) bireysel ya da toplu irtidatlar da yoğun olarak yaşanmıştır. Farklı nedenlerden dolayı zaman zaman bireysel anlamda irtidatlar gerçekleşirken (BOA, DH.MKT. 2380/49; DH.MKT. 2400/12), toplu irtidatlar ise uzun zamandır Müslüman gözükmüş gizli Hıristiyan olan kişilerin dinden dönmeleri biçiminde olmuştur (Türkan, 2012: 10-11). Bununla ilgili önemli kişilerin yazdığı lahiyalarda pek çok bilgi bulunabilir. Sultan II. Abdülhamid'in Yaveri Ahmet Şakir Paşa'nın Yozgat Akdağmadeni'ndeki incelemeleri sırasında da böyle bir olaya

şahit olunmuştur. Akdağmadeni’nde Ömer isimli bir kişinin irtidat edip Ortodoks mezhebine girmesi hem yereldeki idarecilerin hem de Hükümetin dikkatinden kaçmamıştır. Bir yandan kitleler halinde tanassur eden kişilerin varlığı diğer taraftan Ömer’in Hıristiyan olması Hükümetin birtakım tedbirler almasına neden olmuştur. Dönemin yerel yöneticilerinin üst makamlarla yaptığı yazışmalara ve soruşturma tutanaklarına bakıldığında bu süreç daha yakından görülebilir (BOA, DH. MKT. 494/18).

Süleyman Nazif de Akdağmadeni’ndekine benzer bir irtidat olayına işaret etmekte ve irtidata sebebiyet veren Protestanların faaliyetlerine değinmektedir. Dönemin arşiv belgelerine bakıldığında Müslümanlar üzerinde Protestanların daha fazla Hıristiyanlaştırma faaliyetinde bulunduğu hatta sokaklarda İncil dağıttıkları görülmektedir. Protestanların misyon çalışmalarına tepki sadece Müslümanlardan değil, Katoliklerden de gelmiştir. Buna dair Osmanlı’nın farklı bölgelerinden pek çok örnek vardır (BOA, HR. TH. 82/8; Y. PRK. UM. 72/109; Y. PRK. AZJ. 21/53). Örneğin İngiliz Elçiliğinin yardımıyla İşkodra’da kitap dağıtan İncil Cemiyeti bölgedeki Katoliklerin tepkisine neden olmuş, dolayısıyla gelen şikâyetler üzerine Osmanlı Hükümeti birtakım önlemler almak zorunda kalmıştır (BOA, HR. TH. 66/47; DH. MKT. 1380/33).

Osmanlı topraklarında XIX. yüzyılda Protestanların yoğun misyon çalışması olsa da Katoliklerin faaliyetleri daha eskiye dayanır. XVII. yüzyıldan itibaren Katolikler Osmanlı topraklarına misyon çalışması için geldiklerinde Müslümanlar üzerinde çalışmışlar ancak bunda bir başarı elde edememişlerdir. Ardından Rumlar içerisinde kısmi başarı elde etseler de bunun büyük bir yekûn tutmadığı dikkati çekmektedir (Türkan, 2012: 2). Ancak ayrılmış Nesturiler, Süryaniler ve Ermeniler gibi ayrılmış Doğu Kiliseleri üzerinde önemli başarılar elde etmişlerdir. Özellikle Ermeniler üzerindeki misyon faaliyetlerinin bir göstergesi, 1830 yılında İstanbul Katolik Ermeni Patrikhanesi’nin kurulmasıdır (Tcholakian, 1998: 13). Bu bağlamda Protestan misyonerliği Osmanlı topraklarında Katolikliğe göre geç bir dönemde ortaya çıkmış olsa da İstanbul, Halep, Beyrut, Antep, Harput, Merzifon gibi pek çok bölgede açılan okullarla etki değeri yüksek misyon faaliyetlerinde bulundular. Osmanlı Devleti, Katolik okullarında olduğu gibi Protestan okullarına da Müslüman çocuklarının gönderilmemesi yönünde vilayetlere talimatlar gönderdi (BOA, İ. DH. 1066/83576; MF. MKT. 143/93; MF. MKT. 205/13). Birtakım fikirler aşılıyor kaygısıyla Gayrimüslimlerin yabancı okullarına gidilmesi konusunda da devletin çekinceleri vardı. Konuyla ilgili vilayetlerden İstanbul’a giden yazılarda veya farklı raporlarda bu konu gündeme getirilmişse de devletin yapmış olduğu anlaşmalar, kat’i tedbirler alınmasına engel teşkil etmekteydi. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanlarındaki maddeler ve yabancı devletlerin çoğunlukla bu maddeleri kendilerine göre yorumlaması alınmak istenen pek çok önlemin önüne geçmiştir (BOA, HR. TH. 54/15).

Süleyman Nazif yazmış olduğu layihasında Mardin özelinde Protestanların misyon faaliyetlerine değinirken Ramazan isimli bir kişinin irtidatına yoğunlaşmaktadır. Ona göre, Protestanlar Gayrimüslimlerin mezhep değişikliklerine çalıştıkları gibi Müslümanların din değiştirmesi için de büyük gayret sarf etmektedir. Onları bu konuda cesaretlendiren en önemli etken misyonerlik faaliyetlerinin hiçbir taraftan sorgulanmamış olmasıdır. “Hatta” diyerek konuyu Midyatlı Ramazan’a getiren Süleyman Nazif onun Protestanlığa geçişinin ayrıntılarına değinir. Buna göre, Protestanlar bir iki yıl önce Müslüman olan Ramazan’ı Hıristiyanlaştırıp ismini de Ramo diye değiştirirler. Daha sonra Ramazan’ı Mardin’den kaçırmaya çalışırlarken konu Hükümete akseder, çocuk İskenderun’da vapura binerken yakalanır ve Mardin’e iade edilmek üzere zabıtaya teslim edilir. Ancak Zabıta Nezareti’yle Urfa’ya kadar gelen Ramazan orada birden bire ortadan kaybolur ve bulunamaz. Süleyman Nazif kayıp Ramazan’la ilgili Hükümet tarafından yapılan tahkikata dair evrakların Mardin Tahrirat Kaleminde bulunduğunu belirterek olayın hala sıcaklığını

koruduğunu vurgular. Süleyman Nazif, Ramazan'ın bu konuda tek örnek olmadığını, buna benzer pek çok örneğin bulunduğunu belirtir ancak bunun ayrıntısına girmeyeceğini söyler (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif Diyarbakır özelinde misyonerlik faaliyetlerinin değerlendirilmesinde stratejik bir hata yapıldığını belirtir. Ona göre, Diyarbakır sahil kesiminden uzak olduğu için misyonerlik faaliyetlerinin etkisi zahirde tam olarak anlaşılmıyorsa da hakikatte durum çok vahimdir. Anadolu ile Afrika arasında kurduğu analogiyle bunu şöyle detaylandırır. *“Afrika'daki meçhul arazileri keşif ve imar ile koloniler tesis etmek isteyen Avrupalıların Anadolu gibi dünyanın en güzel, en mahsuldar, servet-i tabii en mebzul (bol) bir kıtasına nazar-ı tehassürle (hasret nazarıyla) bakıyor olmaları tabiidir.”* (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif yukarıdaki tespit ve değerlendirmelerinin yanında dua mahiyetindeki şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Biz ki İslamız. Her türlü maddi ve manevi saadeti idare-i celile-i Osmaniye dâhilinde ararız. Allah bizi Osmanlı sayesinde asûde-nişin (huzurlu) olmaktan mahrum buyurmasın. Ecdadımızın hamiyeti olan bu arazinin, bu havalinin nüfuz-i Osmaniye'den başka bir nüfuza tabi olacağı tasavvurundan bile tedehhüş ederiz (dehşete düşeriz).”* (BOA, BEO. 40/2978).

Diyarbakır İdare Meclisi

Süleyman Nazif, layihasında Diyarbakır'daki yerel yönetim ve mahkemelerde Müslümanlarla Hıristiyanların durumunu karşılaştırır ve genel anlamda bürokratik işlerde Müslümanların yetersizliğinden bahseder. Ona göre Hıristiyan azanın çoğu zeki ve konuşkan, Müslüman azanın çoğu ise ilmi ve fikri mezziyetten uzaktır. Dolayısıyla Hıristiyanlar, meclis ve mahkemeleri kendi menfaatleri doğrultusunda istedikleri gibi yönlendirmektedir. Ona göre, *“Bir Müslüman ile Hıristiyan bir hukuk davası için mahkemeye müracaat etseler, Müslüman'ın haklı olsa bile kaybetmesi, Hıristiyan'ın haksız olsa bile kazanması muhakkaktır.”* Müslüman ve Hıristiyan azaların seçiminde de adaletsizlik olduğunu söyleyerek *“İki taraf azası arasında tevâzünü (denklik) hâsıl edecek bir intihâb (seçim) nasıl şimdiye kadar icra edilmemiştir?”* sorusunu yöneltir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif, Hıristiyan halka nazaran Müslümanların haklarını aramayı bilmediğini ve sorgulamadığını belirtir ve bu yönde eleştiriler getirir. Ona göre, sayı ve ehemmiyet açısından kasabalılara göre daha üstün bir konumda olan köylülere anlayacakları bir lisanla *“Hikmet-i ceza ve siyaset nedir?”* diye sorulsa onların *“Memûrünün istifade-i mahsûsalarıdır!”* diye garip bir cevap vereceklerini belirtir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif yazısının sonunda geleceğe dair bir öngöründe bulunmakta ve kendi anlayışı doğrultusunda bir risk planı yapmaktadır. Ona göre, altı yüz yıldan beri Hıristiyanların haysiyetlerine ve hürriyetlerine riayet etmiş olan Müslümanlar eğer mevcut duruma kayıtsız kalırlarsa gelecekte milli duyguların galeyana gelmesinden korkulacağını belirtmektedir. Geçmiş örnekler üzerinde duran Süleyman Nazif, Şam ve Erzurum vakaları gibi çirkin ve elim bazı hadiselerin ortaya çıkmasından endişelenmektedir. Tüm bu korkuların bertaraf edilmesi için gereken şeyin de eğitime yatırım yapılmasından geçtiğini, devletin Müslümanlara mahsus olan eğitim kurumlarını ıslah etmesi, sayısını çoğaltması ve muntazam bir hale getirmesi gerektiğini belirtir (BOA, BEO. 40/2978).

Hükümetin Layihaya Yaklaşımı

Süleyman Nazif'in layihadaki bilgileri doğrultusunda Hükümetle Diyarbakır yöneticileri arasındaki yazışmalar hız kazanmıştır. Süleyman Nazif'in 2 Temmuz 1892 tarihli layihası Sadaret tarafından değerlendirilir, konunun daha

çok eğitimle ilgili olduğu düşünülerek 28 Temmuz 1892 tarihinde yazı Maarif Nezareti'ne sevk edilir. Sadaret'in yazısının içeriğine bakıldığında kendileri tarafından konuya büyük önem verildiği anlaşılmaktadır. Layihadaki bilgilerin mühim olmasına atf yapılarak (*ifade-i mühimme*) Maarif Nezareti'nden konunun mütalaa edilmesi ve sonucuna dair bilgi verilmesi istenir. Altı sayfalık layihada iki mesele Sadaret'in dikkatini çeker. Bunlardan ilki, Cizvit ve diğer Hıristiyanların Diyarbakır'da açmış oldukları okullarla, bu okullardan Osmanlı vatandaşlarının ne şekilde etkilendiği; diğeri ise Diyarbakır'da Müslümanlara ait olan okulların ihtiyaca cevap verip vermediğidir (BOA, BEO. 40/2978).

Maarif Nezareti iki hafta gibi bir süre içerisinde layihayı inceler ve 14 Ağustos 1892 tarihinde mütalaalarını Sadaret'e gönderir. Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın yazısına bakıldığında layihanın içeriğinde devleti ilgilendiren çok önemli hususlar vardır. Ancak Maarifi ilgilendiren taraf, Müslüman okullarının ıslahı ile birlikte bu okulların sayısının çoğaltılması ve yabancı okulların mümkün mertebe denetlenmesidir (BOA, BEO. 40/2978).

Maarif Nazırı'nın Serzenişleri

Ahmet Zühtü Paşa, bakanlık olarak kendilerinin kısa zaman önce yaptıkları planlamalardan bahseder ve konuyu idadi okullara getirir. Yatılıya dönüştürülmesi düşünülen okulların içerisinde Diyarbakır idadisinin de bulunduğunu ve Sadaret tarafından izin verildiği takdirde bu kısmın da açılabileceğini belirtir. Ayrıca derece-i üla mekteplerine dair mahalli yardım hissesine onay verilirse, bu doğrultuda bazı yasal düzenlemeler yapılacaktır (BOA, BEO. 40/2978).

Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa, yabancı okulların zararlı faaliyetlerinin (ifsâdat ve ilkâât) önlenmesi, kilise ve okullarda yabancı bandıralarının çektirilmemesi, yabancı sermayesiyle Hıristiyan din adamlarının Diyarbakır'da emlak satın almalarının önüne geçilmesi, Vatikan'ın politikalarının engellenmesi gibi çok önemli konuların Diyarbakır Maarif Müdürünün tek başına çözebileceği konular olmadığını belirtir. Zühtü Paşa'ya göre vilayetin tüm memurlarının el birliği ile gayret göstermesi, vilayetin hukukunun ve devletin menfaatinin gözetilmesi ve asli vazifelerinin farkında olunması ile sorunun ancak çözülebileceğini belirtir. Hatta biraz da serzenişle sadece maarife taalluk eden işlerde bile mahalli memurların yardımları olmaksızın bir iş yapılamadığını dile getirir. Zühtü Paşa'nın bu türden cümleler sarf etmesine neden olan husus, sahada bizzat gördükleri olup, özellikle ibtidai okullar konusundaki tecrübeleridir. İbtidai okulların köylerde yaygınlaştırılması ile ilgili valilerin görüşlerine başvurulmuş ancak çoğu yerde, böyle önemli bir işin üstesinden gelemeyecek maarif müdürlerine iş havale edildiğinden arzulan hedefe ulaşılamamıştır. Maarif Nazırı valilerin konuya "*himmetsizlik*" ve "*ehemmiyetsizlik*"le yaklaştıklarını belirterek eleştiriler getirmekte ve bunu eğitim konusundaki başarısızlığa dair kuvvetli bir delil (delil-i kavi) olarak örnek göstermektedir. Zühtü Paşa hem daha önce yaşadığı olumsuz tecrübeye dayanarak hem de Süleyman Nazif'in layihası doğrultusundaki genel olumsuzluklara vurgu yaparak Diyarbakır'daki resmi yetkililere etkili bir yazı (tebligat-ı müessire) gönderilmesini talep etmektedir (BOA, BEO. 40/2978).

Sadaret'in bilgi talebine karşılık Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın cevabi yazısı "bir söyle bin ah işit" kabilindedir. Zühtü Paşa, Süleyman Nazif'in layihasını da temel alarak Osmanlı coğrafyasındaki eğitimle ilgili sıkıntıları dile getirmektedir. Yazışmaların içeriğine bakıldığında Diyarbakır Vilayeti genelinde eğitim konusunun tam olarak içselleştirilemediği, sürecin kalite odaklı olmaktan ziyade hantal bir bürokratik veri yönetimiyle götürüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca eğitim özelinde Hükümetin genel eğitim politikası ile yereldeki idareciler arasında bir uyumsuzluk göze çarpmakta ve başarı sağlanamamaktadır.

Süleyman Nazif'in layihası Sadaret tarafından önemle dikkate alınmış ve Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen yazıda, "*ilkâât-ı ecnebiyeye karşı sükût-ı gaflet edilmemesi*" yönünde uyarıda bulunulmuştur. Dolayısıyla Diyarbakır'daki yönetim çevrelerinde Süleyman Nazif'in uyarılarına daha fazla kulak kabartılmıştır. Hükümetten Diyarbakır Valiliği'ne giden yazı doğrultusunda Süleyman Nazif'in tekrar devreye girdiği görülür. Bu bağlamda Diyarbakır Vilayet Mektupçusu tarafından Süleyman Nazif'e konunun tahkiki için sorular yöneltilmiş ve bunların cevapları beklenmiştir. Süleyman Nazif, Sadarete göndermiş olduğu yazısında, vilayetin kendisinden bir izahat isteme hakkı olmamasına rağmen vatanın menfaati için ikinci yazısıyla bir layiha hazırladığını belirtmektedir. Gelen uyarı nedeniyle Süleyman Nazif'in vilayet yetkilileri ile hiç de sıcak olmayan bir ortamda görüştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Sadaret'e gönderdiği üst yazısının sonunda Diyarbakır Vilayet Mektupçusunun sözlerini eleştirir. Ona göre, Vilayet Mektupçusu layihada dile getirilen konuların Diyarbakır'daki resmi makamların yetkisinin dışında olduğunu ve dolayısıyla Süleyman Nazif'in çabalarının bir fayda vermeyeceğini düşünmektedir. Süleyman Nazif vilayetteki yetkililer için, "*hakikat-i halin külliye tağyir ve tahrifiyle cevap yazılması muhtemel olduğuna binaen*" tam bir güvensizlik içinde bulunduğunu ve dolayısıyla yazının ekinde soru ve cevapları içeren layihanın suretini Sadaret'e gönderdiğini belirtmektedir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in İkinci Layihası

Süleyman Nazif Vilayet Mektupçusunun soruları doğrultusunda ilk layihısından iki buçuk ay kadar sonra 25 Eylül 1892 tarihinde ikinci layihasını hazırlar. Süleyman Nazif'in bu layihası Vilayet Mektupçusunun sorularına karşılık verdiği cevabi tutanaklar olarak da değerlendirilebilir. Vilayet Mektupçusunun sormuş olduğu sorular şu başlıklar altında sıralanmıştır:

1) Diyarbakır'da Cizvitlerle diğer ruhbanların himayesi altında açıldığı beyan edilen okullar nerede ve kimlerin himayesindedir. Osmanlı tebaasının çocuklarının fikrini ne şekilde kendi taraflarına çekmektedirler?

2) Adem-i intizamdan (düzensizlik) bahsedilen Müslüman okulu hangisidir ve nerededir?

3) Zararlarından bahsedilen yabancı okulların zararı ne şekildedir ve kimler tarafından gerçekleştirilmektedir? Kimler hakkında su-i tesiri gözükümüştür?

4) Bandıra çekildiği söylenen kilise ve okullar nerededir? Merkez ya da merkeze bağlı bir yerde midir? Bandıra kimler tarafından, ne vakit ve ne şekilde çekilmiştir?

5) Yabancı sermayeyle Diyarbakır Vilayeti'nde arazi almak isteyen ruhbanlar kimlerdir? Nerede ve ne gibi emlak almışlardır?

6) Vatikan politikası kimler tarafından nerede ve ne şekilde öne çıkarılmaktadır?

Süleyman Nazif, layihasında bu sorulara cevap vermeden önce amacı ile ilgili kısa bilgi vermektedir. Ona göre, yeni layihayı takdim etmedeki amacı Diyarbakır'daki devlet yetkililerini tenkit etmek değil, yarım asırdır devam eden ecnebi kurumlarının zararlarını devletin en büyük memuru olan Sadrazama iletmektedir. Devletin menfaati için yaptığı bu çalışma sonucunda yabancı kurumların Osmanlı'ya verdikleri zararın engellenmesini umut etmektedir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in ikinci layihasına bakıldığında anlattığı konuların pek çoğunu ilk layihasında zikrettiği görülür. Ancak konu başlığı aynı olsa da ilk layihasında anlatmadığı ayrıntılı bazı meselelere ek olarak değinir. Örneğin ilk layihasında olduğu gibi Kapusen okulundaki gözlemlerini aktarmakta ve kilisenin kapısı üzerinde bulunan yazıya dair kısımları tekrar özetlemektedir. Ancak ilk layihasından farklı olarak şu ifadeleri kullanır: “*Şu mekteb yalnız Katolik çocuklarının talim ve terbiyesine mahsus olsaydı ruhban ve muallime: ‘Leküm dinüküm veliyedîn (sizin dininiz size, benim dinim bana) denilebilirdi. Hâlbuki o mektebe her din ve mezhepten şakird kabul ve kayıt olduğu cihetle bu yolda vuku bulacak şikâyet ve müdâhalâtın hürriyet-i tadrîs ve serbesti-i mezâhib aleyhinde bir hareket addolunacağı tabiidir.*” (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif, ilk layihasında Papalığın Asya'daki politikası ile ilgili verdiği bilgilere ilave olarak ikinci layihasında olayın sebebini irdeler. Buna göre, İtalya'da 1860 yılında bir ihtilal yaşanmış, dolayısıyla Papalık Doğu'ya ve Asya'ya yönelmiştir. Papalığın etki alanı içerisindeki yerlerin İtalya tarafından işgal edildiği ve Papalığın “hükümet-i cismaniyesinin” derinden sarsıldığı bir dönemde Papalığın sırf manevi bir amaca yönelik olarak mezhebini yaymaya çalıştığını söylemek muhaldir. Papalığın esas amacı Avrupa'da kaybettiği gücünü Asya ahalisine kabul ettirerek gücünü dengelemektir. Kendisine sadık kalan Avrupalı Katolikleri de kullanarak Asya'nın ortasında mabetler ve okullar inşa edilmesinin nedeni budur (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in Diyarbakır özelinde “Vatikan'ın politikalarının öne çıkarıldığına” dair iddiasının hem Hükümet kanadında hem de Diyarbakır özelinde büyük etki oluşturduğu görülür. Süleyman Nazif burada duygusal hatta bazen ağır ifadeler de kullanarak kendine göre bir fotoğraf çekmekte, ancak diğer resmi yetkililer ise bu konuda somut deliller aramaktadır. Papalığın Asya'daki misyon çalışmalarına bakıldığında XVI. yüzyıldan itibaren kıtada yoğun çalışmaların başladığı görülür. Osmanlı topraklarındaki Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasından ziyade Doğu Ortodoks Kiliselerinin pek çoğu Katolik Ermeni, Katolik Süryani ve Keldani isimleriyle Katolikleştirilmiştir (Frazee, 2009: 65, 176-178, 231). Özellikle Diyarbakır 1600'lü yıllardan itibaren bu sürece yakından şahit olmuş ve Hıristiyan cemaat liderlerinden pek çok şikâyet Osmanlı'ya iletilmiştir. Diyarbakır'daki Doğu Katolikleri zamanla Papalıkla da ihtilafa girerek kendi aralarında bölünmüşlerdir (BOA, HR. MKT. 700/8) Katoliklik Hıristiyanlık bağlamında düşünüldüğünde Amerika ile Afrika kıtası karşılaştırıldığında Asya'daki misyon çalışmalarının çıktılarının diğerlerine göre daha az olduğu dikkat çeker. Nitekim Papa II. John Paul 15 Ocak 1995 tarihinde Filipinler'in başkenti Manila'da yaptığı konuşmada bu konuyu ele alır. Asya Piskoposlar Konferansları Federasyonu'nun Altıncı Genel Kuruluna hitaben yaptığı konuşmada papa, ilk bin yılda Avrupa'nın ikinci bin yılda Amerika ve Afrika'nın Hıristiyanlaştırıldığını üçüncü bin yılda ise uçsuz bucaksız Asya kıtasının Hıristiyanlaşması için dua ettiğini belirtmektedir. Asya'nın özellikle de Anadolu topraklarının bulunduğu Küçük Asya'nın Hıristiyanlık açısından büyük önemi vardır. İsa, Kutsal topraklarda doğduğu, yaşadığı, öldüğü ve ölümden dirildiği için Batı Asya'nın küçük kısmı tüm insanlık için umut vaat eden bir yer olmuştur. Asya ayrıca İsa'nın bildiği ve sevdiği bir yerdir (John Paul II, t.y.).

Kapusenlerin Kül Bayramı

Süleyman Nazif'in ikinci layihasında bahsettiği diğer bir husus Katoliklerin Kül Bayramı'dır. Süleyman Nazif'e göre, Diyarbakır'daki Katolik Kilisesinde her sene ihtişamlı bir Kül Bayramı icra edilmektedir. Bu bayramda kilise duvarlarına papaların medh ve sitayişlerine dair kâğıtlar asılmaktadır. Papanın konuşmalarını içeren bu yazılar ona göre hakikatte Katolik Kilisesinin orada bulunan tüm Osmanlı heyetine bir davetnamesi olup bu da fesat içerikli faaliyetlerden başka bir şey değildir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in Kül Bayramı'nda dikkat çekmek istediği diğer bir husus Avrupa'dan getirilen bando takımındır. Ona göre, böyle bir günde kilisede sükûnetin sağlanması gerekirken Avrupa'dan mükemmel bir bando takımının ve ekibinin getirilmesi bir tezattır. Ayrıca bando takımının okulla da hiçbir münasebeti yoktur. Dolayısıyla böyle bir fedakârlık içerisine girmeleri dini anlamda Katolikliği öne çıkarmaktan ziyade başka bir amaca yöneliktir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'in Kül Bayramı diye tanımladığı gün, Hıristiyanlıkta Kül Çarşambası (Ash Wednesday) olarak anılır ve paskalyadan altı hafta önce kutlanır. Roma dönemindeki küllerin gününü (day of ashes) andıran bu kutsal günün kökeni sekizinci yüzyıla kadar gider. Ayrıca Eski Ahit'te de bu güne dair bilgiler geçer. Kutlama şekline bakıldığında, rahip tüm Hıristiyan inananların sunağa yaklaşmasını ister ve başparmağını daha önceden kutsanmış olan küllere daldırır. Küller bir önceki yılın Palmiye Pazarı'ndan (Palm Sunday) kalma kutsanmış palmiye kalıntılarının yakılmasıyla elde edilir. Rahip her bir kişinin alınına haç işareti yaparak 'insanı hatırla, sen topraksın ve toprağa döneceksin sözlerini söyler.' (Thurston, 1907).

Süleyman Nazif ilk layihasına ilave olarak ikinci layihasında Fransa'nın Diyarbakır Katolik okulundaki ilintisine ve etkisine değinmektedir. Doğu'daki Katolik mabetleri ile okullarının tümünün Fransa konsoloslarının himayesi altında olduğuna dair bir bilgisi yoksa da Diyarbakır için durum böyle değildir. Özel yaptığı araştırma doğrultusunda Diyarbakır'daki kilise ve mabedin Fransız Konsolosluğu'nun himayesi altında olduğunu öğrenmiştir. O, Fransa özelinde yaşadığı bir tecrübeyi de aktarmaktadır. Bir buçuk ay önce Diyarbakır Katolik Okulu'nda yapılan ödül töreninde Fransız Konsolosu da oradayken "yaşasın Fransa" nidaları yankılanmıştır. Maarif Müdürü törene kabul edilmemiş, ayrıca yapılacak konuşmalar önceden Maarif Müdürlüğü'nün dikkatine sunulması gerekirken buna da riayet edilmemiştir (BOA, BEO. 40/2978).

Maarif Yetkililerine Eleştiri

Süleyman Nazif, ikinci layihasında bir soruya cevap niteliğinde olsa da daha somut ve kişi temelli bir değerlendirme yapmakta hatta bazen de meseleyi kişiselleştirmektedir. Diyarbakır'ın Maarif Müdürü Necip Bey'le ilgili değerlendirmeleri bu kapsamdadır. Ona göre, durumu "*darb-ı mesel*"lik bir hal alan Necip Bey, yabancı okulların kitaplarıyla, ders programlarını iyi tetkik etmeye kabiliyetli biri değildir. Dolayısıyla Roma'da yetişmiş olan Diyarbakır'daki papazların idare ettiği okulda zararlı faaliyetlerin bulunması muhtemel olduğundan bu okul daima Hükümet tarafından teftiş edilmelidir (BOA, BEO. 40/2978).

Süleyman Nazif'e göre, vilayet idarecileri yabancı okullarda olduğu gibi Müslüman okullarında da özensiz bir tutum içerisinde. Ona göre, Padişah tarafından vilayetteki maarifin ilerlemesi için gönderilen paralar birtakım hamiyetsiz memurların menfaati dışında başka bir işe yaramamıştır. Liva ve kazalardaki rüştiye okulları birkaç cahile maişet olmaktan başka bir faydası dokunmamıştır. Diyarbakır merkezde bulunan mevcut okullar, mülkiye idadisi ile askeri rüştiyesinden ibarettir. İki yıl önce pek çok masraf harcanarak yapılan idadi okulunun öğretmenleri henüz tayin edilmemiştir. Ayrıca öğretmenlerin çoğunun seçiminde özenli davranılmadığından mevcut durumda Müslümanların eğitiminden bir fayda beklemek mümkün değildir (BOA, BEO. 40/2978).

Diyarbakır'daki Müslüman okullarındaki süreklilik ve sürdürülebilirlik bağlamında da Süleyman Nazif'in eleştirisi vardır. Ona göre, Diyarbakır merkezdeki askeri rüştiye okulunda birkaç zeki öğrenci yetişmişse de geçen zaman içerisinde kötü idareyle birlikte öğretmenlerin ve memurların işin idrakinde olmamaları nedeniyle bu okulun

“maarif-i İslamiyeye” hizmet edememesi normaldir. Ayrıca müdür bağlamında da bir buçuk yıldır süren bir idari boşluk bulunmaktadır (BOA, BEO. 40/2978).

Vali ve Maarif Müdürü Anlaşmazlığı

Süleyman Nazif'in idari yetersizlik ve boşlukla ilgili eleştirilerine yakından bakıldığında Maarif Müdürü Necip Bey'e dair tenkitlerinin hem valilik hem de yerel halk kanadında daha önceden yapıldığı görülür (BOA, MF. MKT. 162/45). Necip Bey, sadece üst yönetimle değil ayrıca maiyeti altındaki memurlarla da anlaşmazlık yaşamış ve bu türden sorunlar Valiliğe intikal etmiştir (BOA, MF. MKT. 162/12). Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa 17 Ocak 1891 tarihinde Maarif Nezareti'ne göndermiş olduğu yazısında da bu konuya dikkat çeker. Sırrı Paşa'ya göre, Diyarbakır'da eğitimin istenilen seviyeye gelmemesine ve yaygınlaşmamasına dair pek çok şey sıralanabilir. Ancak en başta gelen etken Maarif Müdürü Necip Bey'in ehliyetsiz ve konuya hâkim olamayışıdır. Dolayısıyla Necip Bey'in görevden alınmasını ve İstanbul'da tahsilini tamamlamış ve yeni eğitim anlayışına vakıf olan Sabahattin Bey'in Maarif Müdürlüğüne tayinini talep eder (BOA, MF. MKT. 133/25).

Hakkında yapılan şikâyetlerin farkında olan Necip Bey, Maarif Nezareti'ne göndermiş olduğu dilekçesinde kendisini sözlü olarak ifade edebilme maksadıyla İstanbul'a gelmek istediğini arz eder. Ancak Maarif Nezareti tarafından Necip Bey'in isteğine olumlu yaklaşılmaz ve Diyarbakır İdadisi'nin yatılı kısmına çevrilmesi düşünüldüğünden bu işin yürütülmesi için onun Diyarbakır'da bulunması gerektiği, sözlü olarak söyleyeceği şeyleri yazılı olarak ifade edebileceği belirtilir (BOA, MF. MKT. 148/22). Bu arada Vali ile Maarif Müdürünün arasındaki gerginlik devam etmektedir. Necip Bey'in yazısıyla İdadi Okul Müdürü Halil Bey'in Çankırı'ya tayin edilmesi ilişkiyi daha da gerginleştirir. Halil Bey'in Diyarbakır'dan gönderilmesi halkta da büyük tepki uyandırır. Tüm bu gelişmeler dolayısıyla Sırrı Paşa, Maarif Nezareti'ne tekrar bir yazı yazar ve “Necip Bey gibi fikren adi bir adamın sözüyle İdadi Mektep Müdürü Halil Bey'in Çankırı'ya gönderilmesinin” yanlış olduğuna dikkat çeker. Vali Sırrı Paşa'nın bu defaki yazısına bakıldığında resmi üslubun dışında nefret dolu ifadelerin olduğu görülür (BOA, Y. PRK. UM. 25/36).

Vali Sırrı Paşa'nın yazısının üzerinden çok bir zaman geçmeden Maarif Müdürü Necip Bey görevden azledilir, ancak Çankırı'ya gönderilen Halil Bey tekrar İdadi Mektep Müdürlüğüne getirilmez (BOA, MF. MKT. 162/75). Artık Diyarbakır'da Mart 1893'ten itibaren Maarif Müdürü olarak Mehmet Ali Aynî, İdadi Mektep Müdürlüğünde ise naklen tayin olarak gelen Hüseyin Celal Bey bulunacaktır (BOA, MF. MKT. 162/72). Mülkiye kökenli olan ve uzun yıllar Osmanlı'nın farklı bölgelerinde idarecilik yapan Mehmet Ali Aynî, Diyarbakır maarifine önemli katkıları olmuştur (BOA, İ.TAL. 35/30; Arar, 1991: 273-275). Diğer yandan bir önceki müdür Necip Bey'le olan gergin ilişkilere karşın Süleyman Nazif, Mehmet Ali Aynî ile iyi ilişkiler kurmuştur. Mehmet Ali Aynî'nin Süleyman Nazif'le dostlukları ileriki dönemlerde de devam eder, ayrıca Süleyman Nazif'in kardeşi Faik Ali Ozansoy'un Diyarbakır İdadisi'nde hocalığını yapar. Mehmet Ali Aynî, Balıkesir Mutasarrıfı olduğunda Faik Ali Bey de Burhaniye kazasında kaymakamlık yapmakta, Süleyman Nazif de kardeşinin Mehmet Ali Aynî'nin maiyetinde çalışmasından mutlu olmaktadır (Çitçi, 2015: 17-19).

Papalıktan Diyarbakır Valisine Hediye

Süleyman Nazif'in layihasında Papalıkla ilgili verdiği bilgilere karşılık aklı Diyarbakır idaresinin konuya yaklaşımı gelmektedir. Resmi yazıların içeriğine bakıldığında Süleyman Nazif'in Papalıkla ilgili iddialarının Diyarbakır'daki yetkilileri aşan bir konu olduğu ve daha büyük ölçekte devlet politikasıyla çözülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Diğer bir konu da iddiaların gözden kaçırılmamasının yanında bunların somut delillere

dayandırılmasının gerekliliğidir. Diyarbakır özelinden Vatikan'la ilgili konulara bakıldığında öncelikle Papa IX. Pius'un Doğu Kiliseleri ile ilgili merkezileşme çabalarının Diyarbakır'daki yansımaları görülür. Doğu Katolikleri içerisinde yaşanan bölünmelere dair Diyarbakır önemli bir laboratuvar olup, hem Keldaniler hem de Katolik Ermeniler içerisindeki bölünme şehir tarihine de önemli etki yapmıştır (Frazee, 2009: 320, 325, 369). Hatta Süleyman Nazif'in Fransızca dersi almış olduğu hocası da papa muhalifi olan Katolik Ermenilerdendir. Süleyman Nazif'in, "*Papaz cübbesini labis olmakla beraber hasbelmatrudiye festen başka serpuşu olmaması zavallıya acib bir şekil ve kıyafet vermişti.*" dediği Aleksan Gregoryan isimli Katolik Ermeni papazı, papa yanlısı olan Patrik Hasun tarafından aforoz edilmiş bir kişidir (İnal, 1999: III/1525).

Süleyman Nazif, Diyarbakır'da yabancıların açtığı Katolik eğitim kurumlarını, yerli Hıristiyanların kurumlarından ayırmakta ve dini bir amaçtan ziyade siyasi bir gaye güdüldüğünü düşünmektedir. Papalıkla ilgili söyledikleri de bu çerçevededir. Buna karşılık şehrin idarecileri ile Papalık arasında dolaylı yoldan iletişim kurulduğu dikkati çeker. Örneğin Papa XIII. Leon, Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa'ya birinci dereceden Dokuzuncu Pius nişanı göndermiştir (BOA, İ. TAL. 71/27). Vatikan'la Diyarbakır'ın kesişen yollarından bir diğeri de dünyanın pek çok bölgesinde Papalıkla ilgili gerçekleştirilen törenlere dairdir. Papa XIII. Leon'un ruhbanlığa katılımının ellinci yıldönümü dolayısıyla Diyarbakır'daki Kapusen Kilisesi'nde birtakım törenlerin yapılması söz konusudur. Vali Arifi Paşa tören öncesinde 25 Aralık 1887 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazısında, Diyarbakır Latin Kilisesi salonunda Papalık için yapılacak törene dair Fransız Konsolos Vekili tarafından kendisine davet geldiğini ve bununla ilgili ne yapması gerektiğine dair bilgi talep eder. Buna karşılık Dâhiliye Nezareti de konuyu Hariciye Nezareti'ne havale ederek ilgili makamın görüşünü sorar. Hariciye Nezareti'nden iletilen yazıya bakıldığında, Papa XIII. Leon için Diyarbakır'da yapılacak olan törenin dünyanın pek çok yerinde yapılmakta olduğu, Diyarbakır'daki kilisede de törenin yapılmasının herhangi bir sakıncasının bulunmadığı, ancak kilise dışındaki evlerin süslenmesinin ve ayin yapılmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Söz konusu törenlerin İşkodra Vilayeti'nde de gerçekleştirilecek olduğundan ilgili yazının aynısı oraya da gönderilmiştir. Hariciye Nezareti'nden gelen yazıda Vali Arifi Paşa'nın törene katılması ile ilgili herhangi bir sakıncanın bulunmadığı belirtilmektedir (BOA, DH. MKT. 1473/43; DH. MKT. 1472/48).

Diyarbakır Yatılı İdadi Okulu

Osmanlı coğrafyasının geneline göre önemli bir vilayet olan Diyarbakır'da lise seviyesindeki bir idadi okul geç bir dönemde açılır. Sultan Abdülaziz döneminin sonlarında (1875) prensipte Diyarbakır'da farklı paydaşların katkılarıyla idadi okulun inşasına karar verilmişse de gelinen süreçte birtakım nedenlerden dolayı okul açılmamıştır (BOA, MF. MKT. 28/27). 1887 yılına gelindiğinde idadi okulunun açılmasına dair girişimler hızlanır ve açılış 1891 yılında gerçekleşir (BOA, MF. MKT. 107/55; İ. ŞD. 94/5605; MF. MKT. 112/142).

Süleyman Nazif layihasında sık sık Diyarbakır'ın eğitim sistemindeki gecikmelere atıf yaparak eleştirilerde bulunmaktadır. Onun yazısı Diyarbakır'daki bazı yöneticiler tarafından alınganlıkla karşılanmış olsa da eleştiriler doğrultusunda birtakım çabaların ortaya çıktığı da görülmektedir. İdadi okulunun yatılı kısmının açılması da böyle bir sürecin sonunda hız kazanmıştır. 23 Ağustos 1892 tarihli resmi yazıyla da idadi okulun yatılı kısmının önemi vurgulanarak Süleyman Nazif'in daha önceden yazmış olduğu layihaya atıf yapılmıştır (BOA, BEO: 56/4142).

İdadi okulunun yatılı kısmının açılması için Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa konuyla bizzat ilgilenir. Valinin 21 Eylül 1893 tarihli Maarif Nezareti'ne göndermiş olduğu yazısının içeriğine bakıldığında birtakım maddi ihtiyacın olduğu

görüldü. Okul için o güne kadar 20.000 kuruş harcanmış ancak daha alınacak pek çok gerekli eşya bulunduğundan 17.131 kuruş para talep edilmektedir (BOA, MF. MKT. 176/16).

Okuldaki ihtiyaçlar giderildikten sonra yatılı kısmının Süleyman Nazif'in layihısından bir yıl sonra faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Elli kişilik kapasite üzerine bir düzenleme yapılan yatılı kısmında ilk yıl yedi kişi eğitim almıştır (BOA, MF. MKT. 184/109; 187/25). Yatılı bölümü açıldıktan sonra çamaşırhane ve diğer gerekli kısımlar için yatırımların ileri dönemde de devam ettiği görüldü (BOA, MF. MKT. 87/156; 164/87; 175/10).

Süleyman Nazif, Diyarbakır'daki idadi okulla ilgili önerilerinin yanında pratikte de birtakım girişimlerde bulunur. Okulun kütüphanesine kıymetli bir dürbün, güneşin etrafında dönen yıldızların hareketlerini gösteren cihaz ve yaratılış tarihini anlatan haritalar hediye etmiştir. Süleyman Nazif'in sergilediği bu davranıştan dolayı Maarif Müdürü Mehmet Ali Ayni tarafından Maarif Nezareti'ne yazı yazılmış ve davranışı takdir edilmiştir (BOA, MF. MKT. 170/124).

Diyarbakır Maarifi'nde Hareketlilik

Süleyman Nazif'in yazmış olduğu layiha dolayısıyla Diyarbakır Maarif Müdürü ile arasında bir tatsızlık görülse de sonraki sürece bakıldığında şehrin eğitim yaşamında birtakım değişikliklere kapı araladığı görüldü. Burada Diyarbakır'ın yeni Maarif Müdürü Mehmet Ali Ayni'nin de büyük katkıları vardır.

Eğitimdeki katkılarından dolayı Diyarbakır Maarif Müdürü Mehmet Ali ile İdadi Okul Müdürü Hüseyin Efendi'nin taltif edilmesi için Diyarbakır Valiliği'nden Hükümete yazı gönderilmiştir (BOA, MF. MKT: 181/119). Ayrıca belgelerde kullanılan dile bakıldığında yabancı okulların faaliyetlerin önüne geçebilmek için alternatif birtakım öneriler getirildiği görüldü. Bunlardan ilki yabancı okulların kanuna uygun bir şekilde açılması ve denetimi, ikincisi ibtidai okulların sayısının artırılması, üçüncüsü idadilerin yabancı okullardan daha üstün bir hale gelmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması ve sadece maarifin değil tüm kamu görevlilerinin üzerlerine düşen görevleri yapması, sonuncusu ise yabancı okulların teftişi için Sadaret tarafından Hariciye Nezareti'ne gerekli bilgilerin verilmesidir (BOA, MF. MKT: 172/2). Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere Süleyman Nazif'in yazdığı layiha yerelde birtakım tepkilere neden olsa da genel anlamda şehrin maarif kurumlarında bir kıpırdanmaya neden olduğu ve konuyla ilgili üst makamlarla sürekli yazışmaların gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'daki idadi okulda Müslüman öğrencilerin yanında Gayrimüslim öğrencilerin, Müslüman öğretmenlerin yanında Gayrimüslim öğretmenlerin de bulunduğu görüldü (BOA, MF. MKT: 335/2). Ayrıca bu konuda Gayrimüslim cemaatin ileri gelenlerinin de konuyla yakından ilgilendikleri ve kendi cemaatinden olan öğrencilerin İstanbul'da tahsili için aracılık yaptıkları dikkati çeker. Örneğin Dersaadet Süryani Kadim Patrik Vekili, Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazısında Diyarbakır idadi okulundan mezun olan Abdülmesih bin İbrahim'in İstanbul'daki Mülkiye Mektebi'nin parasız yatılı kısmında kalması için ricada bulunmaktadır. Maarif Nezareti'nden Süryani Patrik Vekili'ne gönderilen cevabi yazıda Mülkiye Mektebi'nin yatılı kısmında boş yer olmadığı, ancak gelecek yıl sınava girip kazandığı takdirde bunun mümkün olabileceği belirtilmiştir (BOA, MF. MKT: 335/2).

Sonuç

Süleyman Nazif'in layihasının içeriğine genel olarak bakıldığında öncelikle siyasi, sosyal, ekonomik ve maarif alanında Osmanlı genelinden Diyarbakır özeline ve Diyarbakır özelinden Osmanlı geneline değerlendirmelerin olduğu dikkati çeker. Süleyman Nazif eğitim konusundaki değerlendirmelerini başka konularla bütünleşik olarak ele alır ve eğitimin çıktılarının din, refah seviyesi, bürokrasi, özgüven ve ahlak anlayışı gibi pek çok alanı etkilediğini belirtir.

Memleketi Diyarbakır'daki yabancı eğitim kurumlarının başarıları onu Diyarbakır'daki mevcut devlet okullarının ıslahı ve çeşitlendirilmesi noktasına getirmiştir. Yabancı okulların ve özellikle Diyarbakır merkezdeki Katolik okulların faaliyetlerini bir güvenlik meselesi olarak ele almakta ve burada Papalık ile Fransa'yı hedefe oturtmaktadır. Diyarbakır'da Cizvitlere ait olduğunu söylediği okul gerçekte Kapusenlere aittir. Ancak onun layihasında bir defa Cizvitleri zikretmesi sonrasında devletin farklı kademelerinde yazılan resmi yazılara da yanlış aksetmiştir.

Süleyman Nazif bir durum tespiti yaptıktan sonra yabancıların eğitim kurumlarının gelecekte devlet için ne gibi sıkıntılara neden olabileceğini irdeler. Ona göre yabancıların okullarındaki eğitim anlayışı burada okuyan kişilerin ihtilal fikirlerini depreştirmektedir. Dolayısıyla Müslüman ve Gayrimüslim ahali için devletin okullaşma süreci ile ilgili neler yapması gerektiğini söyler. Eğitimle ilgili yapısal ve idari birtakım değerlendirmeleri vardır, ancak bu değerlendirmeler baştan planlanmış, süreci tayin edilmiş ve çerçevesi belirlenmiş bir durum arz etmemektedir.

Süleyman Nazif, layihası nedeniyle Diyarbakır'daki yöneticilerle birtakım gerginlikler de yaşar. Resmi yazıdaki üslubuna bakıldığında hem Müslim hem de Gayrimüslimler için sert ifadeler kullanmaktadır. Ancak onun yazısı birtakım eleştirilere neden olsa da Diyarbakır maarifinde önemli kıpırdanmalara neden olmuştur. Arşiv belgelerine bakıldığında Diyarbakır maarifindeki gecikmeler zaman zaman idareciler arasında da rahatsızlık oluşturduğundan Süleyman Nazif'in layihasının bu rahatsızlıkları artırdığı düşünülebilir.

Süleyman Nazif'in layihası, yerelden gelen isteklere hükümetin bakışı, olasılıklar ve yapılabilirlikleri ele alma açısından önemlidir. Bir anlamda Osmanlı'da taşradan merkeze olan şikâyet ve arzuhallerin dönemin dinamikleri dâhilinde ne kadar yerine getirildiğini ve bu konuda hangi parametrelerin etkili olduğunu anlama açısından değerlidir. Dolayısıyla Osmanlı'nın farklı coğrafyalarındaki idarecilerin, kanaat önderlerinin ve yazarların yazmış olduğu layiha ve raporları ele almak, dönemin eğitim anlayışına daha bütüncül ve daha derinlikli bir yaklaşım getirebilir.

Sonuç olarak Osmanlı'nın farklı bölgelerinde açılmış olan yabancı okulların kaliteli bir eğitim verdiği, dolayısıyla Osmanlı vatandaşı olan pek çok kişinin bu okullara gittiği belgelerden anlaşılmaktadır. Bu durum Süleyman Nazif'in de dikkatini çekmekte ve onun eleştiri ve önerileri doğrultusunda Diyarbakır maarifinde birtakım iyileştirmeler yapılmış ve Diyarbakır'da idadilerde bir gelişme sağlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla pek çok etkenle birlikte temelde iki yönden başarının sağlanamadığı görülür. İlki yabancı okullarla devletin okulu arasında eğitim kalitesi açısından önemli bir makas aralığı vardır. Devlet bu makası kapatmak için büyük çaba gösterse de pek çok yerde başarılı olunamamıştır. Diğer bir etken ise eğitim faaliyetlerin daha çok savunmacı (defansif) bir anlayışla ele alınması ve buna göre bir pedagojik yaklaşım sergilenmesidir. Dolayısıyla savunmacı bir anlayışla geliştirilmiş olan eğitim yaklaşımı da istenilen neticeyi verememiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.}DVN. DVE. 18/47.

A.} MKT. MHM. 655/29.

BEO. 18/1306; BEO. 40/2978; BEO. 56/4142; BEO. 196/14697; BEO. 222/16640; BEO. 224/16743; BEO. 589/44174.

HR. MKT. 700/8.

HR. TH. 278/84.

C. HR. 172/8575.

DH. EUM. THR. 5/29.

DH. MKT. 46/64; DH. MKT. 1380/33; DH. MKT. 1472/48; DH. MKT. 1473/43; DH. MKT. 1613/46; DH. MKT. 1755/16; DH. MKT. 1770/11; DH. MKT. 2051/13; DH. MKT. 2075/89; DH. MKT. 2259/60; DH. MKT. 2380/49; DH. MKT. 2400/12; DH. MKT. 2596/22.

DH. ŞFR. 196/5.

DH. TMIK. M. 11/25; DH. TMIK. M. 138/11.

HR. MKT. 736/1; HR. MKT. 765/97.

HR. SYS. 83/42; HR. SYS. 2857/23.

HR. TH. 54/15; HR. TH. 66/47; HR. TH. 82/8; HR. TH. 200/20; HR. TH. 226/90; HR. TH. 278/74; HR. TH. 353/5.

HR. TO. 197/17.

İ. DH. 1066/83576.

İ. ŞD. 94/5605.

İ. TAL. 35/30; İ. TAL. 71/27.

MF. MKT. 28/27; MF. MKT. 87/156; MF. MKT. 89/120; MF. MKT. 107/55; MF. MKT. 112/142; MF. MKT. 133/25; MF. MKT. 138/86; MF. MKT. 143/93; MF. MKT. 148/22; MF. MKT. 162/12; MF. MKT. 162/45; MF. MKT. 162/72; MF. MKT. 162/75; MF. MKT. 164/87; MF. MKT. 170/124; MF. MKT. 172/2; MF. MKT. 175/10; MF. MKT. 181/119; MF. MKT. 184/109; MF. MKT. 187/25; MF. MKT. 205/13; MF. MKT. 28/27; MF. MKT. 335/2; MF. MKT. 335/2; MF. MKT. 345/4; MF. MKT. 87/156; MF. MKT. 89/120; MF. MKT. 690/6; MF. MKT. 922/5; MF. MKT. 690/6.

Y. PRK. AZJ. 21/53.

Y. PRK. BŞK. 48/65.

Y. PRK. UM. 25/36; Y. PRK. UM. 72/109; Y. PRK. UM. 51/38.

Sürelî Yayınlar

Basiret, 26 Zilhicce 1291/3 Şubat 1875.

Kitap ve Makaleler

Arar, İ. (1991). Mehmet Ali Aynî. *DİA*. (Cilt 4, 273-275. ss.). İstanbul.

- Bozkurt, G. (1996). *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çitçi, S. (2015). *Faik Ali Ozansoy –Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri-*. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları.
- Diyarbakır Vilayeti Salnamesi (1312). 14 Defa. Diyarbekir: Vilayet Matbaası.
- Fraze, C. A. (2009). *Katolikler ve Sultanlar*. (Çev. Cemile Erdek). İstanbul: Küre Yayınları.
- Gür, M. (2010). Süleyman Nazif. *DİA*. (Cilt 38, 92-34. ss.). İstanbul.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal. (1999). *Son Asır Türk Şairleri*, (Cilt 3) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- John Paul II. (t.y). *Ecclesia In Asia*. Erişim Adresi https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_06111999_ecclesia-in-asia.html
- Karaca, Ali. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Karen, A. (2005). *One City, Three Faith*. Newyork: Ballantine Book.
- Kütükoğlu, M. (2003). Lâyiha. *DİA* (Cilt 27, 116-117. ss.). İstanbul.
- Nazif, S. (1325). Maziden İstikbale. Musavver Muhit. (Cilt 1, Sayı 20). İstanbul: Faik Sabri (Duran).
- Özcoşar, İ. (2008). 19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hıristiyan Cemaatler. *SBARD*. (12), 53-69.
- Taxil, L. (1304). *Cizvitlerin Tarih-i Muhtasarı*. (Çev. Ahmed Rasim). İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.
- Tcholakian, Mgr. H. (1998). *J. L'eglise Armenienne Catholique En Turquie*, İstanbul: Ohan Matbaacılık.
- Thurston, H. (1907). Ash Wednesday. In The Catholic Encyclopedia. New York: Robert Appleton Company. Retrieved April 13, 2021 from New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/01775b.htm>
- Türkan, A. (2012). *Osmanlı Papalık İlişkileri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Türkan, A. (2012). *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Türkan, A. (2013). Süleyman Naziften Hz İsa'ya Açık Mektup. *Milel Ve Nihal* (İnanç Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi. 10(1).
- Türkan, A. (2019). Hıristiyanların Meselelerine Yerinde ve Yerelden Bakış. M. Ümit (ed.), *Türklerin Dinî Kültür Havzaları* (35-98. ss.). İstanbul: GRTC Yayınları.

